TOPONIMIK KO'LAM VA NEOYKONIM TUSHUNCHASI

F. Kiyikboyev
A. Abdupattayev
https://doi.org/10.5281/zenodo.24484988

Annotatsiya

Mazkur maqolada toponimik ko‘lam va neoykonim tushunchalarining nazariy-lingvistik mohiyati, ularning shakllanish xususiyatlari hamda zamonaviy toponimik tadqiqotlardagi o‘rni yoritilgan. Toponimik ko‘lam geografik obyektlarning nomlanish tizimi, hududiy tarqalishi, semantik va struktur xususiyatlarini qamrab oluvchi muhim ilmiy tushuncha sifatida talqin etiladi. Neoykonimlar esa aholi punktlariga yangi berilgan yoki mavjud nomlarning o‘zgarishi natijasida yuzaga kelgan zamonaviy oykonimik birliklar sifatida izohlanadi. Tadqiqotda neoykonimlarning shakllanish omillari, ularning tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, lingvistik va madaniy asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, toponimik ko‘lam doirasida neoykonimlarning o‘rni, hududiy xususiyatlari va nomlash jarayonlaridagi lisoniy qonuniyatlar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari toponimik tizimning dinamik xususiyatlarini anglash hamda zamonaviy joy nomlarini ilmiy tasniflashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: toponimika, toponimik ko‘lam, oykonim, neoykonim, geografik nomlar, nomlash jarayoni, onomastika, lingvistik tahlil, hududiy nomlar, toponimik tizim.

1. KIRISH

Tilning lug‘aviy tarkibi jamiyat taraqqiyoti, tarixiy jarayonlar, ijtimoiy munosabatlar va madaniy o‘zgarishlar bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Ushbu jarayonda atoqli otlar, xususan, geografik nomlar alohida o‘rin egallaydi. Geografik obyektlarning nomlari xalqning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlari, hududiy o‘ziga xosligi va ijtimoiy taraqqiyot bosqichlarini o‘zida aks ettiradi. Shu sababli toponimlarni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, geografiya, etnografiya va madaniyatshunoslik fanlari uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Toponimika onomastikaning geografik obyektlar nomlarini o‘rganuvchi sohasi bo‘lib, uning tadqiqot doirasi nihoyatda kengdir. U tabiiy geografik obyektlar, aholi punktlari, ma’muriy-hududiy birliklar, suv havzalari, tog‘lar, tekisliklar va boshqa geografik makon birliklarining nomlarini qamrab oladi. Toponimik tizimning bunday ko‘p qatlamli xususiyati uni turli mezonlar asosida tasniflash va o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Ana shunday ilmiy yondashuvlardan biri toponimik ko‘lam tushunchasi bilan bog‘liqdir.

Zamonaviy toponimik tadqiqotlarda geografik nomlarning faqat tarixiy kelib chiqishi va etimologiyasini aniqlash bilan cheklanib qolmasdan, ularning hududiy qamrovi, funksional xususiyatlari, tarkibiy tuzilishi va o‘zgarish dinamikasini ham o‘rganish muhim hisoblanadi. Toponimik ko‘lam geografik nomlarning muayyan hudud, makon yoki tasnifiy qatlam doirasida namoyon bo‘lishini tavsiflash imkonini beradi. Bu tushuncha toponimik birliklarning miqdoriy va sifat jihatidan o‘zaro munosabatlarini aniqlashda ham muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar ta’sirida yuzaga kelayotgan yangi geografik nomlar toponimik tizimning dinamik rivojlanishini namoyon etadi. Aholi punktlariga yangi nomlarning berilishi yoki mavjud nomlarning qayta nomlanishi natijasida neoykonimlar shakllanadi. Neoykonimlar zamonaviy onomastik tadqiqotlarning muhim obyektlaridan biri bo‘lib, ular orqali jamiyatdagi nomlash tamoyillari, milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash va hududiy identifikatsiya jarayonlarini o‘rganish mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi toponimik ko‘lam va neoykonim tushunchalarining nazariy mohiyatini ochib berish, ularning o‘zaro munosabatlarini aniqlash hamda neoykonimlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni tahlil qilishdan iborat.

2. METODOLOGIYA

Tadqiqotda toponimik ko‘lam va neoykonim tushunchalarining lingvistik xususiyatlarini aniqlash uchun tavsifiy, komponent, struktur-semantik, qiyosiy-tahliliy va tasniflash metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar geografik nomlarning shakllanishi, tarkibiy tuzilishi, mazmuniy xususiyatlari va qo‘llanish doirasini o‘rganishga xizmat qiladi.

Tavsifiy metod asosida toponimik ko‘lamning mohiyati va uning toponimik tizimdagi o‘rni izohlandi. Struktur-semantik tahlil orqali neoykonimlarning tarkibiy qismlari, nom yasash modellari hamda ma’no xususiyatlari ko‘rib chiqildi. Qiyosiy-tahliliy yondashuv esa an’anaviy oykonimlar bilan yangi shakllangan oykonimlarning o‘zaro farqli va umumiy jihatlarini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotning nazariy asosini o‘zbek va xorijiy onomastika hamda toponimika yo‘nalishida olib borilgan ilmiy izlanishlar tashkil etadi. Xususan, V. A. Nikonov, E. M. Murzayev, A. V. Superanskaya, E. M. Pospelov kabi olimlarning geografik nomlar, atoqli otlar va toponimik tizimga oid qarashlari metodologik jihatdan muhim hisoblanadi.

Neoykonimlarni o‘rganishda ularning shakllanishiga asos bo‘lgan omillar ham alohida mezon sifatida belgilandi. Bunda yangi aholi punktlarining tashkil topishi, tarixiy nomlarning tiklanishi, mavjud joy nomlarining o‘zgartirilishi, ma’muriy-hududiy islohotlar hamda yangi turar joy massivlarining vujudga kelishi kabi jarayonlar hisobga olindi.

Shuningdek, tadqiqotda neoykonimlar quyidagi asosiy mezonlar asosida tasniflandi:

- shakllanish davri va tarixiy yangiligi;
- nomlashning lingvistik xususiyatlari;
- semantik mazmuni;
- hududiy mansubligi;
- nomlashga sabab bo‘lgan ijtimoiy-madaniy omillar.

Mazkur metodologik yondashuv toponimik ko‘lam doirasida neoykonimlarning o‘rnini aniqlash va ularning zamonaviy toponimik tizimdagi xususiyatlarini izohlash imkonini beradi.

3. NATIJALAR

Toponimik ko‘lam geografik nomlarning muayyan hududiy, semantik va struktur doirada namoyon bo‘lishini ifodalovchi tushuncha sifatida tavsiflanadi. Uning mazmuni toponimik birliklarning qamrovi, tarqalish chegarasi, miqdoriy tarkibi va o‘zaro munosabatlari bilan belgilanadi. Toponimik ko‘lamni o‘rganish geografik nomlarning alohida birlik sifatidagi xususiyatlarini emas, balki ularning yaxlit nomlash tizimidagi o‘rnini aniqlashga ham xizmat qiladi.

Toponimik ko‘lamni bir necha yo‘nalishda ko‘rib chiqish mumkin. Birinchidan, hududiy ko‘lam geografik nomlarning muayyan ma’muriy yoki tabiiy geografik hudud doirasida tarqalishini ifodalaydi. Ikkinchidan, tasnifiy ko‘lam toponimlarning obyekt turiga ko‘ra guruhlanishini nazarda tutadi. Uchinchidan, semantik ko‘lam geografik nomlarda aks etgan ma’no qatlamlari va nomlash motivlarini qamrab oladi. To‘rtinchidan, xronologik ko‘lam joy nomlarining tarixiy davrlar bo‘yicha shakllanishi va o‘zgarishini ifodalaydi.

1-jadval. Toponimik ko‘lamning asosiy tarkibiy yo‘nalishlari

Ko‘lam turi	Mazmuni	Tadqiqot obyekti
Hududiy ko‘lam	Nomlarning geografik tarqalishi	Viloyat, tuman, qishloq
Tasnifiy ko‘lam	Nomlarning obyekt turiga ko‘ra guruhlanishi	Oykonim, gidronim, oronim
Semantik ko‘lam	Nomlarning mazmuniy xususiyatlari	Tarixiy, tabiiy, ijtimoiy nomlar
Xronologik ko‘lam	Nomlarning davriy shakllanishi	Eski va yangi toponimlar
Struktur ko‘lam	Nomlarning tarkibiy tuzilishi	Sodda, qo‘shma va murakkab nomlar

Toponimik ko‘lamning muhim tarkibiy qismlaridan biri oykonimik birliklar hisoblanadi. Oykonimlar aholi punktlarining nomlarini ifodalovchi toponimik birliklar bo‘lib, shahar, shaharcha, qishloq, ovul va boshqa aholi manzillarining nomlarini qamrab oladi. Ular muayyan hududda yashovchi aholi, uning tarixi, xo‘jalik faoliyati va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq.

Neoykonim tushunchasi esa oykonimik tizimning zamonaviy va dinamik qatlamini ifodalaydi. Ushbu atama yangi shakllangan aholi punkti nomlari yoki mavjud aholi punktlarining qayta nomlanishi natijasida yuzaga kelgan nomlarni anglatadi. Bunda nomning mutlaq yangi yaratilishi bilan bir qatorda, tarixiy nomning qayta tiklanishi yoki boshqa nom bilan almashtirilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Neoykonimlarning shakllanishi turli omillar bilan belgilanadi. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Ijtimoiy-siyosiy omillar. Davlat boshqaruvi, ma’muriy-hududiy islohotlar va tarixiy-siyosiy jarayonlar ta’sirida aholi punktlari nomlari o‘zgarishi mumkin. Bunday holatlarda yangi nomlar muayyan davrning ijtimoiy-siyosiy mazmunini aks ettiradi.

2. Tarixiy-madaniy omillar. Tarixiy shaxslar, milliy qahramonlar, ajdodlar merosi va tarixiy voqealar bilan bog‘liq nomlar neoykonimlarning shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Ayrim hollarda ilgari iste’moldan chiqqan tarixiy nomlarning qayta tiklanishi ham kuzatiladi.

3. Iqtisodiy va demografik omillar. Yangi turar joy massivlari, sanoat hududlari, ishlab chiqarish markazlari va aholi manzillarining tashkil etilishi yangi oykonimlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

4. Lingvistik omillar. Yangi nomlarning yaratilishida so‘z yasalishi, leksik-semantik munosabatlar, tarixiy leksika, atoqli otlar va mavjud toponimik modellardan foydalaniladi.

Neoykonimlarni semantik xususiyatlariga ko‘ra ham guruhlash mumkin. Bunda tarixiy shaxslar nomidan shakllangan, tabiiy-geografik xususiyatlarni ifodalovchi, ijtimoiy qadriyatlar bilan bog‘liq hamda zamonaviy nomlash tamoyillari asosida yuzaga kelgan birliklar farqlanadi.

2-jadval. Neoykonimlarning shakllanishiga ko‘ra tasnifi

Neoykonim turi	Shakllanish manbasi	Asosiy xususiyati
Antroponimik neoykonim	Shaxs nomlari	Tarixiy yoki mashhur shaxs nomi asosida shakllanadi
Tarixiy neoykonim	Tarixiy nomlar	Eski nomlarning tiklanishi bilan yuzaga keladi
Memorial neoykonim	Tarixiy voqea va xotira	Muayyan voqea yoki xotirani ifodalaydi
Geografik neoykonim	Tabiiy-geografik belgilar	Hududning tabiiy xususiyatini aks ettiradi
Ijtimoiy-madaniy neoykonim	Milliy qadriyat va tushunchalar	Jamiyatning madaniy qarashlarini ifodalaydi
Zamonaviy oykonim	Yangi turar joy va manzillar	Yangi tashkil etilgan aholi punktlariga beriladi

Neoykonimlarning muhim xususiyatlaridan biri ularning tarixiy va zamonaviy qatlamlar o‘rtasida bog‘lovchi vazifani bajarishidir. Masalan, mustaqillik davrida ayrim geografik obyektlarning tarixiy nomlari qayta tiklandi, ayrimlariga esa milliy tarix va madaniyat bilan bog‘liq yangi nomlar berildi. Bunday jarayonlar toponimik tizimning mazmunan yangilanishi va milliy-lisoniy xususiyatlarining kuchayishiga xizmat qiladi.

O‘zbekiston toponimik makonida ham neoykonimlarning shakllanishi va rivojlanishi turli tarixiy davrlar bilan bog‘liq. Xususan, yangi turar joy massivlari, shaharsozlik loyihalari va ma’muriy-hududiy o‘zgarishlar natijasida yangi oykonimik birliklar yuzaga kelmoqda. Shu bilan birga, tarixiy nomlarni qayta tiklash jarayoni ham zamonaviy toponimik siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, neoykonimlar toponimik tizimning oddiy yangilanish mahsuli emas, balki jamiyatning tarixiy xotirasi, milliy identifikatsiyasi va lingvistik taraqqiyotini aks ettiruvchi murakkab onomastik hodisadir. Shu sababli ularni hududiy, semantik, struktur va xronologik mezonlar asosida kompleks o‘rganish zarur.

4. MUHOKAMA

Toponimik ko‘lam va neoykonim tushunchalarining o‘zaro munosabati zamonaviy onomastik tadqiqotlar uchun muhim nazariy masalalardan biridir. Toponimik ko‘lam geografik nomlarning keng tizimini qamrab olsa, neoykonimlar ushbu tizimning aholi punktlari nomlariga oid yangilangan qatlamini tashkil etadi. Demak, neoykonimlarni toponimik ko‘lamdan ajratilgan holda emas, balki umumiy toponimik tizimning tarkibiy qismi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Neoykonimlarning o‘ziga xosligi, avvalo, ularning yuzaga kelishida ijtimoiy omillarning faol ishtiroki bilan belgilanadi. An’anaviy oykonimlar ko‘pincha tabiiy-geografik belgilar, urug‘-qabila nomlari, kasb-hunar, xo‘jalik faoliyati va tarixiy voqealar bilan bog‘liq holda shakllangan bo‘lsa, zamonaviy neoykonimlarda ma’muriy qarorlar, shaharsozlik jarayonlari, milliy qadriyatlarni tiklash va memorial nomlash tamoyillari muhim o‘rin egallaydi.

Biroq har qanday yangi berilgan geografik nomni avtomatik ravishda neoykonim deb baholash masalasida ehtiyotkorlik zarur. Chunki nomning yangi bo‘lishi uning ilmiy tasnifdagi maqomini belgilash uchun yagona mezon bo‘la olmaydi. Avvalo, nomning qaysi geografik obyektga tegishliligi, uning rasmiy maqomi, qo‘llanish doirasi va shakllanish tarixi aniqlanishi

kerak. Masalan, yangi tashkil etilgan aholi punktiga berilgan nom neoykonim sifatida qaralishi mumkin, biroq yangi ko‘cha yoki bino nomi o‘z-o‘zidan oykonim hisoblanmaydi. Chunki ular boshqa toponimik yoki urbanonimik guruhlarga mansubdir.

Neoykonimlarni tadqiq etishda tarixiylik va zamonaviylik tamoyillarining uyg‘unligi ham muhimdir. Tarixiy nomlarni tiklash jarayoni hududning madaniy xotirasini saqlashga xizmat qilsa, yangi nomlarni yaratish zamonaviy ijtimoiy ehtiyojlarni ifodalaydi. Shu nuqtayi nazardan, nomlash jarayonida tarixiy, lingvistik va madaniy mezonlarning hisobga olinishi geografik nomlarning barqarorligini ta’minlaydi.

Toponimik ko‘lamning xronologik yo‘nalishi neoykonimlarni davriy jihatdan o‘rganish imkonini beradi. Bunda nomlarning paydo bo‘lishi, o‘zgarishi, qayta tiklanishi va iste’moldan chiqishi o‘zaro bog‘liq jarayonlar sifatida tahlil qilinadi. Ushbu yondashuv geografik nomlarning statik emas, balki doimiy rivojlanib boruvchi lisoniy birliklar ekanligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, neoykonimlarning semantik tahlili orqali nomlashda qo‘llanilayotgan milliy va umuminsoniy qadriyatlar, tarixiy xotira, hududiy o‘zlik hamda zamonaviy ijtimoiy qarashlarning ifodalanish xususiyatlarini aniqlash mumkin. Bu esa toponimik tadqiqotlarning faqat lingvistik doira bilan chegaralanib qolmasdan, fanlararo xususiyat kasb etishini ta’minlaydi.

Umuman olganda, toponimik ko‘lam va neoykonimlarni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish geografik nomlarning shakllanish mexanizmlari, semantik taraqqiyoti va hududiy xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

5. XULOSA

Toponimik ko‘lam va neoykonim tushunchalarini o‘rganish zamonaviy toponimika va onomastika rivojida muhim nazariy-amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqot davomida toponimik ko‘lam geografik nomlarning hududiy, tasnifiy, semantik, struktur va xronologik xususiyatlarini qamrab oluvchi keng tushuncha sifatida tavsiflandi.

Neoykonimlar esa aholi punktlariga yangi nom berilishi, yangi aholi manzillarining tashkil topishi yoki mavjud oykonimlarning qayta nomlanishi natijasida yuzaga keladigan zamonaviy toponimik birliklar sifatida izohlandi. Ularning shakllanishida ijtimoiy-siyosiy, tarixiy-madaniy, iqtisodiy-demografik va lingvistik omillar muhim o‘rin tutishi aniqlandi.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Toponimik ko‘lam geografik nomlarni hududiy va tizimli jihatdan o‘rganish imkonini beruvchi muhim ilmiy tushunchadir.
2. Neoykonimlar oykonimik tizimning zamonaviy va dinamik qatlamini tashkil etadi.
3. Neoykonimlarning shakllanishi jamiyatdagi tarixiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar bilan bevosita bog‘liq.
4. Neoykonimlarni tasniflashda ularning semantik, struktur, hududiy va xronologik xususiyatlarini birgalikda hisobga olish zarur.
5. Tarixiy nomlarni tiklash va yangi geografik nomlarni shakllantirish jarayonlarida milliy-lisoniy xususiyatlarni saqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, neoykonimlar toponimik tizimning rivojlanish jarayonini aks ettiruvchi muhim lisoniy birliklar bo‘lib, ularni kompleks o‘rganish geografik nomlarning

tarixiy taraqqiyoti, zamonaviy holati va istiqboldagi o‘zgarishlarini ilmiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nikonov V. A. Введение в топонимику. – Москва: Наука, 1965.
2. Murzayev E. M. География в названиях. – Москва: Наука, 1982.
3. Superanskaya A. V. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973.
4. Pospelov E. M. Топонимика в школьной географии. – Москва: Просвещение, 1981.
5. Podolskaya N. V. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1988.
6. Begmatov E. A. O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013.
7. Nafasov T. O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988.
8. Doniyorov R. O‘zbek tilining joy nomlari. – Toshkent: Fan, tegishli nashr ma’lumotlari aniqlashtirilishi lozim.